

Orìgines

Contos de Biddamanna, Elini, Irbono, Àrthana e is orìgines insoro

Ufitziu Linguìsticu Subracomunale
Biddamanna, Àrthana, Elini, Irbono

SUA

**Comunu de
Biddamanna**
capufila

**Comunu de
Irbono**

**Comunu de
Elini**

**Comunu de
Àrthana**

REGIONE AUTÒNOMA DE SARDIGNA- TuLis 2024 Lege 482/99 e L. R. 22/2018

PROGETU "SU SARDU OGNI DI E IN OGNI LOGU 2"

S'istripa de Àrthana

Tra Elini e Àrthana ddue tenet unu logu ci si mutit Alasò. Incuni, de meda e meda, ddue teniat unu crabàrgiu ci biviati solu e arestau. S'unica occasione de biri gente fut candu tramudàt cun su bestiàmini de su monte a marina. Un'annu, pròpiu candu fut tramudandu cun is crabas, si fut firmau in d-una funtana po bufati e at obiau cun una bella picoca elinesa ci fut soniandu de

su sartu. Apenas ca si funt bitus, in deretura si funt pràxius a pari e ant fatu connoscènthia. A in nanti de si nd'andari si fut saludaus e su crabàrgiu, dd'at preguntà comente si mutiat:

<< E ite ti nant a tui?>>

<< Deo mi naru Artana>>

De cussa dì su crabàrgiu po sa tremuda passàt sèmpere de su pròpiu logu e issa dd'aspetàt in funtana po ddu biri colandu. Sa cosa est andà ainnanti po una pariga de annus finas a candu su pastore s'est decidiu de andari a domu sua a dda pediri po isposa.

Su babbu e sa mamma, però, no dda boliant cojari cun d-unu crabargiu e dd'ant torrau ca nono. Mancari gasi issus ant dighiu a si biri a iscusi, finas a candu a su babbu e a sa mamma nce ddis'est sonau in origas e po cussu no dd'atn lassà bessiri prus.

Nci at pasau unu pagu de tempus finas a candu su pastore at pensau de nde dd'at furari. Una dì est calau a Elini e s'est apostau a presu de sa domu de sa picoca. Candu at bitu ca fut sola nd'at aprofitau, est imbicau a domu e nde dd'at leà.

Però no s'est firmau in su coili sù ma nde dd'at leà prus assusu, in d-unu padente de ulimus a is pès de Monte Idolo, acantu ddue teniat unu barracu e una funtana. Candu su babbu e sa mamma si ndi funt acataus ca sa fixa mancà e si funt postos in circa.

Funt andaus in deretuara castiari in su coli de su crabargiu ma no ddue teniat nisciunu. Ant sighiu a dda circari ma no dd'ant agata e a sa fini ant perdiu su spetu de dda torrari e agatari e ant smitiu sa circa. S'annu infatu però, su fradi de sa picoca est andau a cassa bie su Monte Idolo.

Passandu in d-unu padente at intendiu unu cantu: s'est firmau a iscurtari e at connotu sa boxe de sa sorre. S'est apresiau e at bitu ca su cantu beniat de una funtana a fiancu de unu barracu. Est lompriu e at agatau sa sorre allatandu unu pipieddu piticu. Comente dd'at bita dd'at imprassà e dd'at nau:

<< Sorre mia, bia ses! Pensiaus ca cussu brutu t'iat mortu! Torra a domu! >>

<< Ascurta - dd'at spundiu sa sorre - sa vida mia immoe est inolle. Naraddi a babbu e a mamma ca ciai istu bene e ca tengio unu fixu !>>

Su fradi est torrau a Elini e in deretura at contau su fatu in domu:

<< Apu agatau a Artana in d-una funtana asuta Monte Idolo cun d-unu pipiu!>>

<< Cun d-unu pipiu? E ite faiat?>>

<< Suiat! >>

Sa di e totu funt bessius acantu fut sa fixa, aideaus po nde dda torrari e leari a domu. Apenas funt erribbaus, dd'ant agatà cun su crabargiu anninniandu su fixixeddu. Biendoddos paris, però, si funt cummovius: ant fatu su imprassu e tra issus si funt perdonaus. Fata sa paxi ant decidiu de concuri: si funt cojaus e funt abbarraus a biviri incuna.

Cun su tempus, medas aterus elinesos si nci funt cambiaus a biviri incuna e a pagu a pagu ant formau una bidda. In onore de sa primu abbitanti dd'ant postu su nomène de Arthana e a sa funtana acantu allatàt su pipiu dd'ant mutia Suia.

S'Acabbadòrgiu de Àrthana

De meda e meda, in Sardigna, candu is bécios s'ammarturànt e non nce dda faiant prus a

si manixari de manus insoro, fut óbbrigu po is parentes a nde ddus leari a S'Acabbadòrgiu.[1]

In custu logu, a largu de bidda, is bécios beniant abbandonaus e lassaus mòrrere de fàmini e de debbilesa. In Àrthana S'Acabbadòrgiu fut in Ciarthoco,[2] a metadi de costa de Monte Idolo. Po nce ddus bogari fíncias a incuni, però, fut trabballosu meda, poite su caminu fut in bessia e totus si chesciànt. A s'orróscia is arthanesos, una dì, anti pensau de arreuniri unu verbali de óminis po pònnere arremédiu a custu

farrambóddiu. Su primu ci at allegau at nau:

<< A nci bogari is bécios fíncias assusu est unu degollu! >>

<< Est aberu! – at ispúndiu un'àteru – In prus is bécios non si morint de repente, ma abbarrant meda penetendo! Tocat a dd'acabbari cun cust'abbitúdinì! >>.

Totus dd'anti pensà aguali ma, a s'úrtime mamento, candu iant giai sellau de nci bogari cussa moda, su prus giòvanu at pigau su foeddu e at nau:

<< Aspetai unu pagu, is usànthias si depent arrespetari! De nce ddus portari conca assusu, no at a fàiri a nce ddus calari bie giosso e a nce ddus betari in calincuna speréncula? >>.

Totus anti cuncordau cun issu e de sa dí is arthanesos anti cumenciau a portari is bécios a una zona a giosso de bidda, ci ddi nant Sa Péntuma. Incuni ddue tenet unu nuraxi e asuta de su nuraxi ddue tenet unu sperrumadórgiu prenu de orrocas, acantu ddue faiant su niu crobos e gutúrgius. Su logu fut perfetu, poite is bécios ci non moriant a corpu nci pensànt is ais e is arreses a ddus acabbari. S'úrtime ci nc'iant calau a Sa Péntuma fut unu certu Fisente Fenudi. Su fixu fut tragandonceddu totu a pala, ca non podiat caminari a pès sús, però de sentiu fut apostu. Difati, candu funt erribbaus a su postórgiu de Preda Pasadórgia,[4] biendo ca su fixu fut fadiau, dd'at nau:

<< Pasadí, ca giai s'ant a pasari peri po tui... >>.

Su fixu si ddue est pensau e dd'at preguntau a su babbu:

<< Comente! A mimmi puru nci portant a Sa Péntuma? >>

<< Ammaraolla! Est una lè ci balit po totus... >>.

Intendendo cussus foeddos s'est assuconau e at nau:

<< Ora bà, deo non ti nci porto a incuni a ti irdossolari is crobos, ti ndi leo e t'atacu in logu seguru, in modu ci non dísciat nisciunu! >>.

E gasi at fatu: a iscusi nce dd'at torrau insegus e dd'at atacau in domu sua.

S'annu infatu in Àrthana nd'at bènniu un'annà mala de sciutura. A su fixu dd'anti mutiu in d-una cummissione po valutari su carru de òro de unu certu Donnu Bardili. Su babbu, biendo ca su fixu fut totu arreolau, dd'at preguntau:

<< E poite ses gosi pensamentosu? E ite tenes? >>

<< Ora bà, m'anti mutiu po perithiari su carru de Donnu Bardili... Segund'issu e cantu balit?>>

Fisente dd'at ispúndiu:

<< Ascurta, tui non facas préthiu, nara solu custus foeddos:

Balit prus s'orrosu de Marthu e de Arvili
Checi su carru de Donnu Bardili
Balit prus s'orrosu de Arvili e de Marthu
Checi su carru e cini dd'at fatu

Sa dí de sa reunione totus anti valutau su carru: cini at nau dexe, cini centu e cini milla. Candu est erribbà sa muda sua, su piciocu at arrepítu is foeddos de su babbu:
Balit prus s'orrosu de Marthu e de Arvili

Checi su carru de Donnu Bardili
Balit prus s'orrosu de Arvili e de Marthu
Checi su carru e cini dd'at fatu

Boliat narri ca mancari su carru èsseret de òro, a misura, baliat prus s'orrosu.[5] Difati, ci s'annà fut mala e non proiat, in su mese de Marthu e de Arvili calàt su selenu: s'erva cun su laore crescant etotu e sa gente cun su bestiàmini si podiant sarvari.

Sa cummissione dd'at donau arrexone, però anti cumpréndiu ca cussus foeddos no ndi podiant èssere bessius de conca de unu giòvanu e anti nau:

<< Tenet béciu in domu! >>

Tandu anti pensau de andari a domu sua a si ndi segurari e ant agatau a Fisente Fenudi atacau in d-unu sutascula. Gasi ant iscopriu ca su fixu, de nce dd'arit acumpangiau a Sa Péntuma, nce dd'iat torrau a bidda in segretu, andandu contras a sa lè. Però no dd'anti cundennau: difati, totus s'anti réndiu contu ca is bécios non cumbenit a ddus abandonari ainnanti de su tempus, poite funti sàbius e podent donari cunsixus bonos a is giòvanus. De sa dí, po cussu, no nce ddus anti prus portaus a S'Acabbadórgiu, ma ddus anti tentos in domu, arrecreandoddos e istimandoddos fíncias a s'úrtima dí de coa.

Àrthana intre contu e beridade, s'istòria de Ruinas

Ischias chi in Àrthana, in su coro de su Gennargentu, s'agatat unu de is bidditzolos nuràgicos prus artos de sa Sardigna? Su Nuraghe Ruinas, a 1.200 m de cuota, dòminat in insediamentu antigu cun prus de 200 cabannas, una Tumba de Gigantes e finas unu putzu sacru misteriosu. Sa legenda contat chi su bidditzolu

fiat istadu abandonadu in su XV sèculu pro more de una orrora pestilèntzia: is abitanes iant agatadu amparu in Àrthana, lassende is terras insoro e is antigas domos dae pedra. Oe Ruinas est unu logu intre istòria e mitu: passigiare intre is restos suos signifìcat giumpare in dae segus in su tempus e, in su matessi tempus, si gosare unu panorama amajadore subra de su Gennargentu. S'intrada est libera, e est fintzas puntu de partèntzia pro escursiones finas a Punta Sa Marmora, sa punta prus arta de s'isula.

Si contat chi, cando sa pesta fut calada subra de su bidditzolu de Ruinas, furint abandonende is domos un'a pustis de s'àtera. Su mudimene iat imboddiadu is caminos dae pedra. Intre is pagos chi furint abarrados in vida dduè fut unu pastoreddu de nùmene Angeleddu, chi iat pèrdidu totu sa famiglia sua. In mesu de cuddu dolore, non ddi fut abarradu chi unu crabiteddu biancu, nàschidu pagos dies in antis. Una note, mentras is chi si furint sarbados furint fuidos a Àrthana, Angeleddu iat intesu su sbèlidu disperadu de su crabitu chi si fiat pèrdidu a curtzu a su nuraghe. Totus dd' aiant abboghinadu de ddu lassare e de si pònnere a francu, ma issu, sena esitazione, fut torradu in dae segus. Su piciocu fut intradu intre is cabannas abandonadas, arrischende de rùere vìtima de su contàgiu. Cando iat agatadu s'animale, tremende intre is pedras fritas, dd'iat giutu cun sese fatu de is àndalas de su Gennargentu. Si contat chi fut istadu custu gestu de amore e coràgiu a ddu sarvare de sa morte: peruna calentura dd'iat corfidu, e fut lòmpidu sanu e francu a Àrthana. Inie, su giòvanu est devènnidu pastore e su crabitu est crèschidu cun issu, devenende un'animale sacru pro totu sa comunidade. Unu richiamu chi ammentat comente, fintzas in is tempos prus oscuros, sa compassione podet èssere prus forte de sa timoria.

A is orìgenes de Elini: intre nuraghes, funtanas e memòrias antigas

Piticu ma prenu de istòria, sa bidda de Elini tenet orìgene antigas, testimoniados dae is sinnos lassados dae sa tziviltade nuràgica e is testimonias fenìtzias e romanas. Postu in su coro de s'Ogiastra, a unos 472 metros subra su livellu de su mare, Elini s'agatat in mesu a unu territòriu prenu de olias, funtanas e logos

ispantosos. Is primos rastros de insediamentu umanu sunt de su perìodu nuràgicu, comente testimòniat su còigiu de su nuraghe de sa zona de su Cramu, cun probabilidade fatu de funtzione difensiva e de controllu de su territòriu. Is orìgenes de su nùmene matessi, "Elini", diant pòdere tènnere raighinas fenìtziu-pùnicas, fortzis bènnidas dae foeddos comente "Hlin" ("artària") o "Helin" ("chercu"), chi dipendet dae is caraterìsticas naturales e paisagìsticas de s'àrea.

Cun s'arribu de is Romanos, su territòriu aiat sighidu a èssere abitudu: unos cantos acatamentos e riferimentos istòricos inditant sa presèntzia de presìdios militares o de bias de collegamentu, in un'àrea cunsiderada istratègica. Non pro nudda, su patronu de sa bidda est Santu Gavinu màrtire, figura militare de sa traditzione cristiana.

Su primu documentu de Elini est de su 1316, in un'atu arrimadu in s'Archìviu de sa Corona de Aragona, acantu cumparet cun sa denominatzione "Geluide Montibus de Barbàgia". Dae tando, sa comunidade s'est isvilupada in manera graduale a fùrriu de is benas de abba perennes e a is fertiles terras a ingìriu, elementos chi ant favoridu sa nàschida de unu piticu tzentru rurale.

Oe Elini poderat sa memòria de is orìgenes suas e s'orgòllu de un'istòria antiga. Is pedras suas, is gùtuos e is funtanas contant de unu passadu larganu, ma galu presente in su coro de is abitanes suos, bardianos de una traditzione chi sighit a cùrrere comente is abbas lìmpidas de is benas suas.

Sa briga intre Elini e Seui pro sa Madonna de su Cramu

Segundu unu memoriale istòricu locale de is primas dècadas de su Noighentos, sa festa de sa Madonna de su Cramu fiat un'addòbiu religiosu chi s'acumpriat in tempos passados in sa pratza de sa crèsia de sa Madonna de su Monte Carmelo de Elini, ue is fideles de totu s'Ogiastra si riuniant pro tzelebrare a Nostra Sennora.

In su mese de làmpadas de su 1919, durante una de custas tzelebratziones, fiat capitadu unu iscravatòriu intre unu grupu de abitanes de Elini e unu grupu de tzitadinos de Seui.

In s'episòdiu aiat pèrdidu sa vida Francesco Deidda, naradu Missoni, unu contoneri ferruviàriu originàriu de Seui. Sa càusa giusta de sa morte no est segura: segundu calicunu fiat istadu corfidu dae una tirada de gurteddu; segundu àteros sa ferta mortale fiat istada causada dae una pedra iscuta in s'iscravatòriu.

Su fatu aiat treuladu meda is duas comunidades. Prus che totu is abitanes de Seui chi aiant detzìdidu de no andare prus a Elini pro tzelebrare sa Madonna de su Cramu e de si fraigare unu logu pròpiu de cultu dedicadu a Nostra Sennora e a Sant'Efes, in localidade Arcueri, ue galu oe si tzelebrat sa festa religiosa cun professones, ritos e traditziones populares.

Is Elinesos puru aiant fatu calicunu cambiamentu, difatis a printzìpiu pro essire a su Cramu colaiant dae Àrthana, ca no ddoe teniat àteru caminu. Sigomente però is arthanesos ddos aiant difèndidos contra is seuesos, is elinesos, timende chi is arthanesos s'essant impossessados de sa santa, s'aiant fatu unu caminu nou pro non colare prus de Àrthana.

Contos antigos de Biddamanna, sa trà muda

Custu contu dd'amus leadu dae su vocabolàriu "Cuaste? Biddamanna!" de Ernesto Nieddu. Dd'amus torradu a iscriere ponende mente a is règulas ortogràficas ma sena mudare nudda de su contu. Si chistionat de trà muda, su de mòvere cun is pegos a logos prus caentes (o mègius, prus pagu fritos) pro ierrare e, tando, torrare in su

monte e a bidda cun su tempus bonu, in beranu, luego in s'istiu. Usàntzias e custumus chi sunt belle che isparessende dae su mundu de oe, fintzas dae su de is pastores. Arrastas de custu tempus antigu sunt finas is sartos cumunales chi sunt a tesu meda e foras de is làcanas printzipales: custos sunt is sartos in ue is pastores ierrànt, acantu teniant is cuiles de ierru.

Cando su tempus furriàt e cumenciàt a marcae fritu, a ùrtimu de santumiàiili o a primu de onniassantu, is pastores s'abbrontànt a nce calae a ierrae a Cirra o a Castiadas. Non faiat a si discoidae, tocàt a istae a s'avèrtia po non si ddis carcae su tempus malu e bocie is pegos. Po cussu is ansianos pompiànt is currentes po iscie e ite tempus depiat fae; peri is pegos, cun su manixu, annodiànt a modu insoro su tempus: medas bias si biant is bacas puxando de su monte conca a giosso ci pariant incumandadas; atras bias is bacas etotu, in die de sole, avertiant de is istrasuras de nie de su die in fatu cun mathucos de làmbriga in ogros. Cini connoscet is pegos dd'iscit: tocat a fae sa trà muda. Po pode decide su logu a in ue andae, s'ùrtimu foeddu spetàt a su Cumunu: is pastores e caliguna bia peri is parentes insoro s'obiànt in s'ofithiu cun su sìndiu o unu assessore po s'acòrdiu: bisòngiat a nae ca non totu si faiat in paxe: nce fuiant foeddos malos e peri caligunu melethu, poite onniunu boliat su coile prus còmodu o cun sa cussòrgia prus bella po pastura. Sigomente non si podiant acumentae totus, su sìndiu depiat tenne contu de is demandas fatas po ònnia sartu, scartae is ci ddue furint s'annu primu e tirae a sorte is atos. Fatu su sortègiu, su Cumunu fissàt una data massima po lassae su monte, melethando multas a cini no dd'arrespetàt. Si nde chistionàt po una pàriga de dies, in bene o in male, e poi onniunu, manca a mala gana, pensàt a comente andae acantu ddi fut tou. Sigomente is pastores depiant abbarrae po cincu o ses meses censa torrae a bidda (e duncas non si podiant afianthae a sa famiglia), po no abbarrae irdainaos tocàt a aciocae totu s'argusione ci ddis podiat serbie (caddàrgios, allàmias, aiscos, crogallos, mòrigas, spidos, casiddos, tassas, trèminis o iteu). Ci poi mancàt cosa, cei beniant is Desulesos e is Tonaresos cun bestiolos càrrigos de tullas e taxeris o is arrameneris campidanesos cun sonaxis, brìllios e campaneddas. A pagu a pagu lassànt is coiles de su monte e partiant: pastores, theracos,

bestiàmene, cuaddos, canes. In su giru de cuìndixi-binti dies in bidda no ddue teniat prus pastores, transi is pagos oveales ci s'acussorgiànt in Gorbini, Cresiaona, Piscinexana, Predarlàtinas e Canale, o in is propiedades de Tricarai, S'Arràuli, Predorrùbia (Preda Orrùbia), Esile, Masones de ierru.

S'atòbiu po sa trà muda fut a Sa Bonefica, a metade tretu tra Biddanoa e Biddamanna. De incui si partiat a Cirra, a Forros, a Saraxinos, a Su pranu, a Serra 'e Mare e a Castiadas, colando in Sarcerei, in Serra Longa de Ulatha e in sartu de Terthinie; cini scudiat bàsciu po puxae conca a Serra 'e Mare colàt in Tecu de Barie, Monte Ferru de Gàero e Santoru. Erribaos a sa cussòrgia s'asseliàt su coile (barracu, corte...), s'illimpiànt is funtanas e... a torrae a su mese de mau de s'annu sighente! Cando aberiant is pàsculos ìnnidos de Su Monte.

A sa torrada, sa primu lòm pia fut in famiglia, a saludae sa mamma, su babbu, frades e sorres o pubidda e fixos; poi s'andàt a domu de s'acapiadore de s'àbbila cun unu porceddu o crabitu o angione in sa bèrthula; s'acapiadore colliat e impromitiat de nae is berbos e de fae totu is òbbrigos po acapiae s'àbbila, arrecumandando peroe de non furae po no nde strumae s'acàpiu. E si torràt a cumenciae.

COILES DE ISTADE

Orgoloi, Cannàrgia, Locethi, Is Arcos, Loros, Bacu Arthaci, Pira Sola, Sa domu de s'Ùlimu, Su Nieddu Mannu, Su Strumpu, Su Porcu Abba, Coa Lada, Sa Sòali, Troculu, S'Orciada, Muscadòrgiu, Serremeana, Sa Càrcara, Muru Longu, Serrespina, S'Àlinu Solu, Erbelathori, Sa Sèmida, Is Furciddos, Su Calàvrigu de giosso, Su Calàvrigu de susu, Bacu de Luxu, Su de Lathori, Sa Carcaredda, Sulai, Cuai, Is Masòngios, Bintithopu, Serra Niedda, Is Eras, Is Funtanas, Su Cannithu, Is Umbragos, Giuoro, Coile bruxau, Gennarcèdili, Gennaleri, Spilia, Sa Pruna, Lepori, Bau de Crèsia, Cuai, Sa Mela.

COILES DE IERRU

Is Ispàdinos, Nuraxi de Meullas, Coile bentosu, Coile furau, Forros, Is Mureddas, Su Palas a Monte, Coirone, Is Istrandales, Sèmida, Furca de Sèmida, Masonedile, Su Coile de S'Errithone, Tintòrgia.

Unu contu de unu pastore de Biddamanna nàsciu in su 1911

Soe de s'ùndixi e in sa vida mia cei apo tentu tempus de tribuliae a dònna betu. Babbai, de su milleotoxentosessantanoe, faiat su berbegàrgiu: in s'istade in Su de Lathori e in s'ierru a Castiadas o a Cirra, e un'annu peri a Machiareddu; e sigomente boe solu non tirat su carru, faiat peri axudu càmbiu cun is frades po nce calae is porcos a istula in sartu de Ballao, o a su lande in Mimintis o a Maetopes. Fut un'òmini onestu e beneòrthiu, e a noso puru nosi donat cunsixos bonos. Mi subèngio ca dd'aspetao cando torràt de coile: sèmpere a cuaddu, sèmpere bestiu de folludu birdi, ierru e istade, e sèmpere cun s'athàrgiu e su correddu in buxaca. Cando imbucàt in domu condiat totu su logu de su fragu de s'erbiola ci uxàt in is bestires. E non torràt mai cun is manos iscabulas: una bia batiat a domu sa matuledda, una bia su casu axedu o su caxau.

Mammai, de su setantatres, fut de una famiglia de massaos, e po cussu nosi fut tocau peri su carru e su giuu de mannoi. Po cussu tempus non fustis mancu pòberos, ma tocàt etotu a tribuliae.

M'at batiau predi Pilia e m'at fatu de nonneddu Angelicu Pedintàula, ci iat cumbàtiu in Abissìnia in s'otoxentosnorantases, a presu de s'erriu Endeli. Mi soe pesau cun una sorre de su otoxentosnorantane, una de su millenoe xentoscuatro e unu frade de s'oto; deo fui su prus piticu.

In domu pariat ca non mancàt nudda: teniaus unu bàsciu po mangasinu e un'atru po allogae is aderethos de traballu (giuale, gerdas, nariles, sportinos, travas, aràdulu...); in su pustiomu, aponteddau a una pinna de muru, iant fatu unu stàulu in linna po inserrae is boes. In pithu de mesu ddue fut sa coxina e s'aposentu de corcae de mammai e de babbai; atos duos aposentos furint in pithu de totu: in unu ddue dormiant is sorres, in s'atru, censa incarcinae, ddue fut su telàrgiu, fusos, palinis, palineddos de pilarda e figu sicada. Mancàt su "bagnu", e po is bisòngios (po "scrite una lètera") si andàt a un'ortu a presu de domu. Ist beru ca ddue fut peri su "bascini" o "vasu", ma fut arraru a ddu omperae. Pisciae a vasu fut una bergùngia po un'òmini mannu: boliat nae o ca fut malàidu o ca du iant melethau e timiat a bessie. Totu su de domu fut faina de mammai, de babbai o de is maistros de ferru, de linna, de pannos. Gennas, fentanas, ferradas, meseddos, parastaxos, apicastèrgios, muscheras, trèminis, calabingiadas, furint totu fatos in bidda. Imoe mi faet peri merevixu comente esistiat unu tanti de piciccheddos iscurthos e ispoxaos cun totu is sabateris e is maistros de pannu ci teniat in ònnia bixinau!

A iscola soe andau fìncias a sa quarta cun su maistru Aresu, ma non mi praxiat e ddue andao de malagana. Mi praxiat prus a parae lentzas po cassae puxoneddos. Mi subèngio ca mammai, cando si fut sapia, m'iat acapiu a su lercione de sa genna po mi scaddae.

Po is cumandeddos de domu fui unu piciocheddu mississu: batia abba de funtana, aciocao fascas de linna, pedia fogu cando in domu si nde fut studau, axudao a fae su pistocu. Ma su prus ci mi praxiat fut su giogu: giogae a liberae, a buxe su circu fatu de su parapetu, a iscudere sa preda a frùndula, a fae tenexilestros, a curre cun su cuaddu de tulliu. Capitàt peri a mi cravae e soniae a domu scorriau: e tando, po aciunta, in domu mi donàt una bella trilla! Mancai mammai m'arrecumandaet a non furae, andao etotu a mi scùrfere castàngia o nuxe o pira. Po cussu non mi mancàt mai su spruga castàngia e una taschedda po allogae su pidigone. Pagu bene, tocàt a s'arrangiae!

A dòaxi annos apo cumenciau a fae su pastore: primu a sa sola cun sa craba ci m'iat donau po strina nonneddu Pedintàula, poi cun babbai. Mi subèngio de su bintinoe (s'annu de su fàmene).

Nosi fut tocau s'àcòrdiu de Serra e mare: sa terra fut sciuta, de erba mancu a nde chistionae, is pegos furint addemmaos e non faiant late, is angiones si moriant apena nàscios, e is cosas mancànt. Mesu scurthu e scovardu in su bestire, torrao a coile a èrridos de fàmene, cun su spetu de ddue agatae caliguna mucitura, ma no agatao mancu unu speru. Epuru nce dd'aus colada etotu!

A bintun'annus m'ant tirau in leva e soe andau a fae su sordau a Brisighella: mi ddue agatao male ma ci non prus nosi preniaus sa bentre!

In su trintaxincu m'ant richiamau po andae a sa guerra de s'Àfrica. Mancu a ddu fae aposta m'ant mandau pròpiu a presu de s'erriu Endeli, acantu fut istètiu nonneddu miu in su norantases. No nce crees? Pòm pia is fotografias: cun is isciumbascis, bulucbascis e muntaz. Si ddue istàt benone: fui caporale e m'iant donau peri un'àscaru po atendente: si papàt, si bufàt, s'andàt a cinema. Mi pariat de esse in un'atru mundu! Ma depiat torrae, Santa Maria de contos!

S'istòria de sa Madonna de is Gràtzias de Irbono

Dae giòbia 3 a lunis 7 de argiolas, in Irbono, si tzèlebrat sa Madonna de is Gràtzias, festa meda intèndia dae is irbonesos e de is devotos de totu s'Ogiastra chi ogha annu acodint a sa bidda de s'ògiu pro dda venerare.

S'istòria de s'istàtua de custa Santa, segundu sa traditzione popolare, est ammajadora a beru. Si contat chi in su XVII sèculu fiat l'òmpida a Irbono dae

mare a intro una càscia – galu costoida -, a pustis àere bagamundadu in is caminos de is àteras biddas de su logu.

A cussos tempos, is irbonesos cortivaiant is terras de Cea, tra is sartos de Bari e de Tortolì. Una die, tra su mese de làmpadas e su mese de argiolas, una pariga de massajos, a pustis àere messandu su trigu, aiant agatadu a probe de mare una càscia. Fortzis fiat de unu càrrigu de una nave afundada pro more de una temporada mala.

A intro aiant agatadu s'istàtua indorada de sa Madonna cun Gesu piticu in bratzos. In Cea, no ddue fiant irbonesos ebbia, ma peri gente de àteras biddas ogiastrina. Custos puru aiant acodiu pro bìdere ite ddue teniat a intro sa càscia.

Candu aiant bidu s'istàtua, aiant pensadu de si nde dda leare a bidda insoro. Nde fiat nàschida una cumbata pro nde dda depiat pigare tra Àrthana, Bari, Irbono, Lanusè, Bari e Tortolì. Pro evitare de nde fàghere nàschere una ghera, is massajos prus betzos aiant pensadu ca pro detzìdere chie si nde dda depiat leare, tocaiat a nche dda carrigare a pitzu de unu carru tiradu de unu giù de boes sena domarem e de ddu lassare andare solu pro bìere a ube tiraiat.

Si narat chi is boes aiant incomintzadu a andare conca a Tortolì, ma a pustis aiant furriadu e fiant artziados bia a susu, passandu dae "Parendaddai" e dae "Tarè". In fines, fiant l'òmpidos a Irbono, firmaendesi giustu acanta immoe s'agatat sa crèsia de Santu Giuanne. Totus is massajos de is àteras biddas, chi aiant sighidu su carru dae Cea finas a Irbono, aiant atzetadu custu meràculu.

Dae tando is irbonesos, comente sinnu de devotzione pro su meràculu, ogha annu ant cumentzadu a fàghere sa protzessione in onore de sa Madonna de is Gràssias, comente dda mutint issos, chi est una de is festas prus importantes de s'Ogiastra.

Irbono e su scusòrgiu de Sceri

Bosatrus no isceis custu contu contau nin custu bisu abiseri. A pagu tretu de Sceri a cantu imoi bieus su nuragi prus bellu chi ant pesau is antigus. Ddu e fut una bidda a fundu de monte Tarè chi ddi narànt Goene. Custa bidda fut a craru de cantu imoi si bit sa bidda de Loceri. Pentzai unu pagu, ca de Goene in di furint nascias Loceri e Irbono. Cundu is chi si biviant

a Goene si furin cambiaus parti a Loceri e parti a Irbono in su biddissolu furin abbarradas solu perdas e aposentus sbòidus. Non ddu e fut abarrau mancu unu cristianu.

Aicci a Goene, fut andau a ddu e biviri unu cogu. Fut unu cogu e fut maiàrgiu, ma fut bonu. teniat poderis ca is venas de sa terra dd' iant apoderau. Su cogu non fut malu. Agiudàt is giustus e is chi abisòngiant de agiudu. Bastus, chi cundu essant pediu, essant sincerus e chi non essant tentu malesa in coru. Chi una personi dd' afidàt su dinai su, issus, dd' allogat po un annu. Chi su dinai donau, fut frutu de sudori de traballu giustu, a s'annu in fatu, ti ddu torrat radopiau.

Custa cosa fut ferta in origas a unu sòciu de furònis chi biviant in punta de monte Tarè a cantu ancora oi s'agatant is murallas de is pinnetus chi is antigus iant frabricau in cua. Custus furonis boliant andai a in ddi furai su cogu po dd'acapiai, de modu chi essat radopiau a cumandu insoru, totu su chi issus furànt. Ma su cogu, ca teniat donus de isciri su chi passat in coru de is personis, iat pigau su manteddu sù e su bàculu e si fut fuii conca a sceri totu in pressis, po non si fai ciapai e po non sin di fai furai is poderis. Cantu fut lòmpiu a Sceri intendiat sa cribida de is furonis chi ddi poniant fatu e si dd'aprobiant. Tandu iat bitu in mesu de is perdas unu stampu tundu. Iat comenciau a suiri forti a bucca serrada e a intru de su bucca si ddi fut formau che unu sèmini de trigu in de dd'iat spudau in sa manu e lugiàt che su soli poita ca furint inserraus in cussu semini, totus is poderis sùs. In pressis, dd'iat cuau in custu scusòrgiu chi est in sceri, e chi ddue andas si bidi ancora e iat nau custus fueddus :-

Cogu cogheri
cogu cogau
cogu cogai
Fei su prageri
Su dinai stugiau
faei radopiai
Cogu cogai
cogu cogau
cogu cogheri
mali at andai
su soddu furau
E su malu trasseri

Comenti iat nau custus fueddus issu si fut mudau in arias, che chi essat aria. e is chi ddi poniant fatu, si furint mudaus in caligioni e in deretura iant bogau frori, ca fustis giai in beranu.

Totu custu, dd'iat bitu unu pipiu chi faiat su pastoreddu a probi de in cua. Custu pipiu, non dd'iat scoviau a nemus peri po non ddu pigàrinti po macu, ca fut cosa de non crei su chi iat bitu. Fùt unu piciocheddu bonu, poniat in menti a su babbu e sa mamma, agiudàt sempri in domu e su meri a cantu trabballàt in di fu cuntentu, ca teniat cura de sa cosa, comenti chi essat sa sua. Su calis, in cabudanni, finiu s'annu de traballu, su meri dd'iat mutiu po pagai. E in prus dd'iat fatu un aregalu. Dd'iat donau unu soddu de oru, ca ddi meritàt

Unu soddu de oru, baliat meda. Cun cussu soddu, ddu e podiat papai cussu e sa familia sua, po totu s'annu. Ma, non fut fàcili agatai, chini dd'essat pòssiu cambiai unu soddu de oru, in cambieddu. Issu, fut a fundu de Scerì. Irbono fut a tesu! Tantu iat pensau ca ci fut perigulu de agatai furonis in caminu chi di ddi podiant furai su soddu de oru. Tandu, si fut subèsiu de su cogu e de su chi iat bitu e intendiu e de is fueddus chi iat nau. In pressis, iat postu su soddu de oru a intru de su scusòrgiu de scerì, e fut torrau a bidda.

Sa mama istaiat mali meda, non teniat dinai, mancu po comprai megina. Tandu ,si fut fatu coragiu e s' incras fut torrau a calai conca a scerì. Cantu fut lòmpiu a sa perda de su scusòrgiu. Iat betau sa manu po ndi torrai a colliri su soddu. Ma po ispantu e po incantu, iat agatau su soddu, chi si fut mudau in d-unu cucureddu de monedas. In de ddas iat bogadas , si fut seciu in terra, e betadas chi ddas iat in d-unu pannigeddu, a pitzu de is còscias, si fut postu a ddas contai. Su valori, fut prus che radopiau, de su chi iat postu sa dì innantis .

Cuntentu, iat pigau giustu, su chi ddi serbiat po sei e po sa mamma. Su chi sobrèt, dd'iat torrau a istichiri in su scusorgiu. In pagu tempus, iat fatu còmperas de terras e de benis. De tzeracu si fu fatu meri e ddu stimànt, ca si portàt beni cun totus, pagàt su giustu a is giornaderis e agiudàt is bisongiosus.

Dopu medas annus, candu fut in punt'e morti, iat contau su contu a su figiu. Ma unu intzeracheddu fingiu iat intediu totu de palas de sa porta. Cumandau de sa gana de s'erricai allestru, s' intzeracu fingiu, in pressis, fut intrau a iscusi in s'aposentu a cantu su meri istugiàt su dinai e de unu calasciu, in d'iat furau unus cantus de soddus de su meri e si fut incaminau a su scusòrgiu de Scerì. Cantu fut lòmpiu, iat postu su dinai furau a intru de su scusorgiu, E in d-unu istanti is tiàulus, in ce dd' iant betau a basciu a s'erriu, e in s'erriu, si fut fata un unda chi nce ddu iat lumburau, finas a mari.

In cua, si fut mudau in unu bròmbulu de mari.

Irbono, su contu de Perdu Palita e Maria Incani

Mariancani biviāt in monte Terè, paris cun Perdu, unu pastori betiosu e puntiliosu de in cua chi no ameddat cun nemus. Issu si mutiat Perdu e Mariancani dd'apretat a caminai lestru (po custu in Liceri ddi narant peri Coita) peri po no obiai a nemus in caminu chi ddis essat pòssiu pediri agiudu o cosa, difatis issus furint nodius po anca èssiri is prus susuncus.

Iant acabau su pani in domu e aici Maria iat detzìdiu de calai cun Perdu a de ddu cicai, a cambia de casu de is berbeis insoru, aici e comenti si costumat a fài. Cantu furint torrando cun su cadinu de su pani in conca. Mariancani comenti fut abituada poniat pressi a Perdu po chi essat andau lestru conca a domu. Perdu fut andandu aici lestru ca in ci fut sciaddiu de Mariancani a su mancu tres betadas de perda innantis.

Essendu in sa costa Mariancani iat obiau unu pipiu chi cun geniu dd'iat pediu unu inconi de pani, unu inconi ebbia mancu unu intrèu, solu unu inconneddu de totu cussa gràtzia de Deus chi fut tragandu in conca.

Ma issa non iat cambiau mancu custa borta e dd'iat nau ca non teniat nudda de ddi donai e e in prus iat aciuntu : "Si pròpiu tenis fàmini, collis calencuna perda e ti dda papas".

Su pipiu, isconsolau, si fut postu a pràngiri ma a Maria, no ddi ammodiāt su coru nemus e iat sighiu ad andài.

Su lamentu de su pipiu fut erribbadu finas a is origas de su celu chi si fut fatu a s'atenta. E aici, chi candu furint lòmpius a mesu monti, su cadinu de Maria fut diventau sempri prus grai e is ancas suas sempri prus fadiadas comenti a chi is peis essant tratènnius de sa terra, Perdu, biendu ca non lompiat si fut furriau e biendudedda imbaratzada fu torrai a calai po dd'obiai po dd'agiudai e candu in nd'iat calau su cadinu cun ispantu iant bitu ca non cunteniat prus pani ma perdas.

In cussu momentu issa fut orruta a terra paris a su cadinu e no iant accodiù mancu a si chesciài ca funti stètius mudaus in perda.

Galu oi fai a ddus biri pròpiu a cantu ntu est capitau, in sa betada de monte Tarè, visibili a totus is chi abbastiant a Loceri in su caminu bèciu.

Perdu Palita est àncora a cambia, furriau crara a Loceri, Mariancani est corcada cun su "mucadori" e su tidili in conca càstiandu a Perdu e su pani de su cadinu, funt is perdas chi arribbant finas a peis de su monti.

A is orìgenes de Elini: intre nuraghes, funtanas e memòrias antigas

Piticu ma prenu de istòria, sa bidda de Elini tenet orìgene antigas, testimoniados dae is sinnos lassados dae sa tziviltade nuràgica e is testimonias fenìtzias e romanas. Postu in su coro de s'Ogiastra, a unos 472 metros subra su livellu de su mare, Elini s'agatat in mesu

a unu territòriu prenu de olías, funtanas e logos ispantosos. Is primos rastros de insediamentu umanu sunt de su perìodu nuràgicu, comente testimòniat su còigiu de su nuraghe de sa zona de su Cramu, cun probabilidade fatu de funtzione difensiva e de controllu de su territòriu. Is orìgenes de su nùmene matessi, "Elini", diant pòdere tènnere raighinas fenìtziu-pùnicas, fortzis bènnidas dae foeddos comente "Hlin" ("artària") o "Helin" ("chercu"), chi dipendet dae is caraterìsticas naturales e paisagìsticas de s'àrea.

Cun s'arribu de is Romanos, su territòriu aiat sighidu a èssere abitadu: unos cantos acatamentos e riferimentos istòricos inditant sa presèntzia de presidios militares o de bias de collegamentu, in un'àrea cunsiderada istratègica. Non pro nudda, su patronu de sa bidda est Santu Gavinu màrtire, figura militare de sa traditzione cristiana.

Su primu documentu de Elini est de su 1316, in un'atu arrimadu in s'Archìviu de sa Corona de Aragona, acantu cumparet cun sa denominatzione "Geluide Montibus de Barbàgia". Dae tando, sa comunidade s'est isvilupada in manera graduale a fùrriu de is benas de abba perennes e a is fertiles terras a ingìriu, elementos chi ant favoridu sa nàschida de unu piticu tzentru rurale.

Oe Elini poderat sa memòria de is orìgenes suas e s'orgòllu de un'istòria antiga. Is pedras suas, is gùtuos e is funtanas contant de unu passadu larganu, ma galu presente in su coro de is abitantes suos, bardianos de una traditzione chi sighit a cùrrere comente is abbas lìmpidas de is benas suas.

Santu Gavinu, Santu Martini e sa briga po s'abba

Santu Martini e Santu Gavinu non si podiant biri s'unu cun s'àteru e furinti dónnia dí brigandu e faendosi travessuras a pari. Santu Gavinu fut in Elini e Santu Martini fut in Àrthana. Su primu faiat sèmpere befas contras a is arthanesos, furandoneddis s'ólia e segandu linna a fura; su segundu, invece, scasceddàt cun su bestiàmini, nd'isperdiat is erriàrgius de is elinesos e moviat is trèmenes. A fortha de cambiari límitis, Santu Martini, nci fut arrenésciu a ndi leari cuasi totu su cumunali a Elini.

Però, no ddi bastàt ca nde ddis iat furau su terrenu, ndi boliat strumari peri sa bidda, solu po fàiri un'ofesa a Santu Gavinu. In Funtana Ónniga, in sa làcana tra Àrthana e Elini, ddue tenet una sciopadòrgia de abba e ddue est prenu de funtanas ci no ndi calant conca a Elini, ma nci torrant a su bacu de Ormai, in s'erriu de Sicaderba. A Martini no ddi pariat giustu ca s'abba andàt a punt'in susu e boliat fàiri unu canali po nce dda fàiri calari dereta a mari. In beridadi fut solu una scusa po iscansari s'erriu in modu ci calarit in Elini e ndi learit sa bidda. Santu Gavinu, s'iat pensau s'idea ci teniat Santu Martini e po cussu no ddi donàt meda fidi.

Sa dí c'in Elini festànt a Santu Gavinu, Martini nd'at aprofitau pensandu ca Gavinu fut in sa festa. De andari a sa festa, però, Gavinu s'est apostau in su Cramu6 po ddu portari a pómpiu. Pensandu ca no ddue teniat nisciunus, Martini s'est postu a iscansari s'abba. Desuncunas, Santu Gavinu si nd'est stacau e dd'at betau una boxe: << Ite ses faendo Martini cambiatrèmenes? >>

<< Soe iscansandonde s'erriu de Ormai a inolle, – dd'at ispúndiu – ca totus is abbas depent andari conca in giosso, non depent andari conca assusu! >> <

< Lassa s'abba acant'est! – dd'at nau Gavinu – Deo dísciu ite idea tenes tui! Ma in logu malu picas is crais! >>.

<< E ite as a èssere tassiandu, Gavinu brodosu ! – at ispúndiu Martini! – In sa mia facu su ci mi parit! >>.

Anti sighiu a si melethari fíncias a candu si funti cravaus e anti cumenciau a cumbàtiri cun is ispadas. Santu Martini donat unu corfu de spada a sa fidà po ndi segari sa conca a

Santu Gavinu, ma issu at iscutu unu brínchidu e, po unu pilu, si dd'at sarvà. Ariacoa Gavinu dd'at torrau su corfu, ma de fèrrere a Martini at corpiu sa mantellina de istrísciu e nde dd'at segau sa metadi. 10 Comente at faddiu su corfu, sa spada at pistau in terra e nd'at torrau e iscansari is abbas, ca de ndi calari conca a Elini, nci funti torràs conca assusu, in su bacu de Ormai. Po unu puntu Santu Martini at pérdiu e dd'est tocau a s'arretirari. Ma prima de si nd'andari at melethau a Santu Gavinu:

<< Immoe ciai as bintu tui e m'as istraciulau su manteddu! Subenidí, però, ca cussu ciai si torrat e cumpònneru. Candu ndi segant sa conca a tui, invece, seguru ca non torrat e crèscere... E de cussu no as a mancari! >>.

A sa fini s'erriu est abbarrau acantu fut e at dighiu e andari conca a su monte. Po méritu de Santu Gavinu sa bidda de Elini no at tentu perunu dannu e de sa dí is elinesos anti decídiu de ddu festari duas bias a s'annu.

Orìgines

Contos de Biddamanna, Elini, Irbono, Àrthana e is orìgines insoro

**Ufitziu Linguìsticu Subracomunale
Biddamanna, Àrthana, Elini, Irbono**

Comunu de
Biddamanna
capufila

Comunu de
Irbono

Comunu de
Elini

Comunu de
Àrthana

REGIONE AUTÒNOMA DE SARDIGNA- TuLis 2024 Lege 482/99 e L. R. 22/2018

PROGETU “SU SARDU OGNI DI E IN OGNI LOGU 2”